

ЗАКОНОДАВЧЕ ВРЕГУЛЮВАННЯ ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ

УДК 343.21(477)

Татаров Олег Юрійович –
доктор юридичних наук, доцент,
заслужений юрист України

ТЕНДЕНЦІЇ ВДОСКОНАЛЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

Розглянуто такі форми кримінально-правової політики, як криміналізація, декриміналізація, пеналізація та депеналізація. Розкрито поняття й умови криміналізації та пеналізації діянь. Окреслено принципи, на яких має ґрунтуватися загальна теорія криміналізації, декриміналізації, пеналізації й депеналізації злочинів. Запропоновано заходи, спрямовані на усунення помилок під час удосконалення кримінального законодавства України.

Ключові слова: криміналізація; декриміналізація; пеналізація; депеналізація; кримінальне законодавство; злочин; покарання.

Рассмотрены такие формы уголовной политики, как криминализация, декриминализация, пенализация и депенализация. Раскрыты понятия и условия криминализации и пенализации деяний. Очерчены принципы, на которых должна основываться общая теория криминализации, декриминализации, пенализации и депенализации преступлений. Предложены меры, направленные на устранение ошибок при совершенствовании уголовного законодательства Украины

Ключевые слова: уголовная политика; криминализация; декриминализация; пенализация; депенализация; уголовное законодательство; преступление; наказание.

Кримінальний кодекс (КК) України від початку набрання чинності став об'єктом підвищеної законодавчої уваги щодо внесення змін і доповнень. Свідченням цього є прийняття понад 130 законів, згідно з якими було внесено зміни до нього. Це створює враження, що законодавець одразу був ним незадоволений. Адже перші зміни було внесено ледь не через рік після прийняття кодексу.

Кількість законодавчих змін до КК України протягом 2011–2014 рр. просто вражає. Можливо, динаміка законодавчих змін зумовлена особливою актуалізацією євроінтеграційних

процесів, оскільки міжнародна спільнота вимагає від України якнайшвидшого приведення свого законодавства у відповідність до європейських стандартів. Очевидно, що ці вимоги стосуються й кримінального законодавства.

Зважаючи на завдання, що стоять перед кримінальним законом, усі зміни та доповнення, які вносять до КК України, так чи інакше мають або криміналізуючий (декриміналізуючий), або пеналізуючий (депеналізуючий)* характер.

Загалом проблемами вдосконалення кримінального законодавства з урахуванням вищезазначених чинників займалися І. М. Антонов, Н. Л. Березовська, Т. О. Бушуєва, М. Т. Валєєв, П. С. Дагель, О. І. Коробєєв, Н. О. Лопашенко, П. Л. Фріс, А. А. Митрофанов та ін. Проте під час дослідження відповідних проблем не було враховано сучасний етап формування кримінального законодавства. З огляду на це, нагальною є потреба в науковому осмисленні тенденцій такого реформування та визначенні практичних рекомендацій для його правильного застосування.

У системі численних детермінаційних чинників змін кримінального закону можна виділити ті, що визначають сутність цих явищ у всі часи та в будь-якому суспільстві: 1) суспільну небезпеку певних діянь; 2) поширеність таких діянь; 3) проблемність протидії певному виду суспільно небезпечної поведінки іншими, некримінально-правовими засобами; 4) урахування співрозмірості позитивних і негативних аспектів криміналізації (декриміналізації) та пеналізації (депеналізації) [1, с. 215–227]. Так, усі зміни до КК України так чи інакше мають попередньо розглядатися через призму зазначених чинників. Адже лише в такому разі можна буде не тільки констатувати їх науково обґрунтований характер, а й прогнозувати їх досить високу правозастосовну ефективність.

Особливу увагу привертають останні зміни до КК України. Адже протягом усього часу його дії з моменту набрання чинності (2001 р.) саме протягом 2011–2014 рр. було прийнято найбільше законів (понад 50), якими до КК України внесено більш понад 200 змін. У статті ми спробуємо охарактеризувати найбільш значущі з них.

Так, Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо гуманізації відповідальності за правопорушення у сфері господарської діяльності» від 15 листопада 2011 р. № 4025-VI [2]

* Пеналізація є процесом, що складається з нормативного визначення характеру караності діянь і практичного призначення покарання за конкретний злочин. Депеналізація як протилежність пеналізації означає звуження меж державного примусу за вчинені злочинні діяння, що полягає у звільненні винних від кримінальної відповідальності, виключенні окремих покарань із конкретних санкцій або взагалі із системи покарань, у відмові від них через їх неефективність.

сповна відображає європейську практику, зокрема щодо недоцільності покарань, пов'язаних із позбавленням волі за «економічні» злочини.

Його метою є вдосконалення кримінального законодавства щодо відповідальності за незаконне використання знаку для товарів і послуг, фінансового найменування, кваліфікованого зазначення походження товару, а також злочини та правопорушення, пов'язані з обігом товарів, що не відповідають установленим вимогам законодавства.

При цьому скасовано кримінальну відповідальність за ті діяння у сфері господарської діяльності, що на сьогодні втратили ознаки підвищеної суспільної небезпеки (загалом повністю декриміналізовано 17 складів злочинів), достатньої для переслідування їх у кримінальному порядку. Лише з огляду на прийняття цього правового акта було закрито 1,2 тис. кримінальних справ за фактами вчинення «економічних» злочинів.

Прийняття таких норм є реформаторським кроком законодавця, що має на меті досягнення значущого соціального ефекту, оскільки загальновідомим є те, що тенденція гуманізації права є ознакою розвитку держави, своєрідною еволюцією правового поля.

Із набуттям чинності зазначеного Закону було змінено перелік протиправних дій у сфері господарської діяльності, за які настає кримінальна відповідальність, зокрема скасовано кримінальну відповідальність за контрабанду товарів, транспортних засобів тощо.

Усе це було зроблено, передусім, для декриміналізації тих діянь, що об'єктивно втратили ознаки підвищеної суспільної небезпеки, а також приведення юридичної відповідальності за злочини у сфері господарської діяльності у відповідність до європейських стандартів, згідно з якими за вчинення відповідних діянь є доцільним встановлення покарань майнового характеру.

Так, замість процедури тривалого розслідування, яке завантажує апарат слідчих та експертів, вимагає зберігання вилучених речових доказів (товарів) до прийняття в кримінальному провадженні остаточного рішення, запроваджується процедура адміністративного провадження у справі про порушення митних правил із прийняттям судом рішення про штраф із конфіскацією в дохід держави незаконно ввезених товарів, транспортних засобів.

Крім виключення товарів і транспортних засобів із диспозиції ст. 201 КК України, законодавець більш чітко (порівняно з попередньою редакцією ст. 201 КК України) представлено спосіб учинення контрабанди («переміщення через митний кордон України поза митним контролем або з приховуванням від митного контролю» –

раніше було визначено «незаконне переміщення», що передбачало подвійне тлумачення та відсутність єдиного підходу до застосування цієї кримінально-правової норми). Також новою редакцією цієї статті усунуто ще одну суперечність: категорію культурних цінностей викладено в редакції згідно із Законом України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» від 21 вересня 1999 р. № 1068-XIV [3] (раніше норма закону в разі практичного застосування викликала низку проблемних питань, оскільки мала подвійну складову «історичних і культурних»).

До 17 січня 2012 р. різниця між кримінальною та адміністративною відповідальністю за контрабанду полягала лише у вартості предметів правопорушень. Якщо їх вартість становила 470 500 грн і більше, то було передбачено кримінальну відповідальність, якщо менше – адміністративну. Тепер, з огляду на декриміналізацію контрабанди товарів за їх незаконне переміщення, наступає тільки адміністративна відповідальність. Вона полягає в конфіскації товару та стягненні штрафу в розмірі 100 % його вартості. За такі самі повторні порушення митних правил передбачено накладення штрафу в розмірі 200 % вартості товарів. Кримінально караним є переміщення культурно-історичних цінностей, зброї та боєприпасів, а також приладів для негласного зняття інформації.

Водночас окремі особливості викладу норм Закону України від 15 листопада 2011 р. № 4025-VI є дещо суперечливими. Так, законодавець визнав за необхідне абз. 2 ч. 1 ст. 212 викласти в такій редакції: «карається штрафом від 1000 до 2000 неоподаткованих мінімумів доходів громадян (НМГД) або позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років». Попередня санкція передбачала штраф від 300 до 500 НМГД або позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років. Аналогічне стосується також інших частин цієї статті КК України, у яких позбавлення й обмеження волі та виправні роботи замінені значним розміром штрафу. Істотне збільшення сум штрафів навряд можна розглядати як прояв гуманізму стосовно винного й пом'якшення покарання.

На нашу думку, не досить логічним є поєднання способів досягнення компенсаційної мети санкції, оскільки відшкодування збитку бюджету здійснюється за рахунок майна винного, що включає також грошові кошти. Надання можливості винному в оперативному порядку «відкупитися» і тим самим уникнути більш тяжкого покарання ніяким чином не запобігає вчиненню аналогічних злочинів надалі. Грунтуючись на логіці авторів Закону України від

15 листопада 2011 р. № 4025-VI, можна дійти висновку, що особа, яка раніше була судима за ухилення від сплати податків або заподіяла своїми діями ненадходження грошових коштів до державного бюджету в особливо великих розмірах за умови своєчасної оплати штрафних санкцій, не становить прямої загрози для суспільства та не підлягає ізоляції, на відміну від особи, яка не сплатила штраф.

Звичайно, не можна не підкреслити позитивні тенденції зазначеного Закону, які, безумовно, у перспективі попередять поширення проявів несприятливих соціальних явищ, що можуть виникнути внаслідок застосування до осіб, винних в «економічних» злочинах, санкцій у виді позбавлення волі. Загалом цей закон спрямований на захист прав і законних інтересів громадян, суспільства та держави, у тому числі шляхом визначення правового механізму протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму та забезпечення формування загальнодержавної багатоджерельної аналітичної інформації, що дає змогу правоохоронним органам України та іноземних держав виявляти, перевіряти й розслідувати злочини, пов'язані з відмиванням коштів та іншими незаконними фінансовими операціями. З огляду на взяті державою беззастережні зобов'язання щодо виконання резолюцій і рекомендацій Парламентської Асамблеї Ради Європи, вирішення зазначених проблем було особливо необхідним, а прийняття подібного закону – значним реформаторським кроком.

Відповідно до Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та процесуальних законів щодо додаткових заходів захисту безпеки громадян» від 16 січня 2014 р. № 721-VII [4], було доповнено КК України ст. 110–1 «Екстремістська діяльність». Крім цього, законодавець знову в ст. 151–1 криміналізував наклеп. Не можна оминати увагою назву зазначеного Закону, згідно з якою КК України став належати до процесуальних законів. Очевидно, що термінологічна коректність законодавчих змін – недоступна розкіш, вдаватися до якої не варто. Проте вже менше ніж за два тижні Законом України «Про визнання такими, що втратили чинність, деяких законів України» від 28 січня 2014 р. № 732-VII такі зміни було скасовано.

23 лютого 2014 р. було знову прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо припинення норм законів, схвалених 16 січня 2014 р.» № 767-VII [5]. Таким чином, парламент удруге скасував уже не чинний на той час Закон (його було скасовано ще 28 січня 2014 р.).

Дата 16 січня 2014 р. була насичена законодавчими змінами, адже саме цього дня Верховна Рада України прийняла Закон України «Про внесення змін до ст. 297 Кримінального кодексу України щодо відповідальності за осквернення або руйнування пам'ятників,

споруджених в пам'ять тих, хто боровся проти нацизму в роки Другої світової війни – радянських воїнів-визволителів, учасників партизанського руху, підпільників, жертв нацистських переслідувань, а також воїнів-інтернаціоналістів та миротворців» № 728-VII [6]. Ці зміни знову було скасовано, відповідно до Закону України «Про визнання такими, що втратили чинність, деяких законів України» від 28 січня 2014 р. № 732-VII. Того самого дня зазначені зміни знову було прийнято Верховною Радою України в тій самій редакції, згідно із Законом України від 28 січня 2014 р. № 734-VII.

Подібна ситуація наявна і в Законі України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо відповідальності за заперечення чи виправдання злочинів фашизму» від 16 січня 2014 р. № 729-VII [7], відповідно до якого КК України було доповнено новою ст. 436-1 «Публічне заперечення чи виправдання злочинів фашизму, пропаганда неонацистської ідеології, виготовлення та (або) розповсюдження матеріалів, у яких виправдовуються злочини фашистів і їх прибічників».

Зазначену статтю було виключено з КК України згідно із Законом України від 28 січня 2014 р. № 732-VII та знову повернуто до КК України того самого дня в ідентичній редакції Законом України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо відповідальності за заперечення чи виправдання злочинів фашизму» від 28 січня 2014 р. № 735-VII.

На особливу увагу заслуговує Закон України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо імплементації до національного законодавства положень ст. 19 Конвенції ООН проти корупції» від 21 січня 2014 р. № 746-VII [8]. Відповідно до цих змін, ст. 365 КК України було викладено в новій редакції. Відтепер суб'єктом перевищення влади або службових повноважень у межах складу злочину, передбаченого ст. 365 КК України, може бути лише працівник правоохоронного органу. Здавалося, що ж може бути поганого в імплементації до національного законодавства положень, спрямованих на боротьбу з корупцією. Адже зазначена Конвенція набула значення для України починаючи від 1 січня 2010 р. При цьому жодних спроб змінити ст. 365 КК України відтоді не було.

Водночас не треба забувати про той факт, що згідно із цією статтею було засуджено і тих службових осіб, щодо яких ніякого «переслідування» ніхто не чинив, і яких потрібно звільняти від подальшого відбування покарання (якщо їх було засуджено) або перекваліфіковувати їх діяння.

Досить суперечливими є також зміни до КК України, передбачені Законом України «Про внесення змін до деяких

законодавчих актів України щодо захисту прав інвалідів» від 18 червня 2014 р. № 1519-VII [9]. Згідно із цим Законом, до ст. 161 КК України було внесено зміни, відповідно до яких і назву статті, і її диспозицію доповнено словом «інвалідності». Відтепер назву сформульовано так: «Порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної належності, релігійних переконань, інвалідності та за іншими ознаками».

У цих змінах не йдеться про інші соціально незахищені верстви населення – пенсіонерів, учителів, лікарів тощо. З позиції кримінального права, вони дають змогу зробити доволі неоднозначні висновки. Так, з одного боку, телеологічне тлумачення цих змін надає можливість стверджувати, що до набрання відповідним законом чинності ст. 161 КК України не могла бути застосована тоді, коли відбувалося порушення рівноправності громадян залежно від наявності в них інвалідності. Проте, з іншого боку, такий висновок буде суперечливим, оскільки ст. 161 КК України і в попередній редакції могла бути застосована до будь-якого випадку порушення рівноправності громадян з урахуванням того, що в її диспозиції є вказівка про порушення рівноправності за будь-якими «іншими ознаками». Очевидно, що такою «іншою ознакою» могла бути й інвалідність особи.

Привертають увагу також назви законів України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України стосовно відповідальності юридичних осіб» від 23 січня 2013 р. (набрав чинності згідно із Законом України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» від 15 квітня 2014 р. № 1207-VII) та «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у сфері державної антикорупційної політики у зв'язку з виконанням Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України» від 13 травня 2014 р. № 1261-VII.

Не можна оминати увагою й ті зміни КК України, що стосуються окремих видів покарань. Зокрема, відповідно до Закону України «Про очищення влади» від 16 вересня 2014 р. № 1682-VII [10], було внесено зміни до ст. 55 КК України в частині, яка стосується строків додаткового покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю. Якщо до таких змін це покарання як додаткове могли застосовувати на строк від одного до трьох років, що й на той час викликало певні застереження, оскільки строк додаткового покарання апіорі не може бути більшим від строку цього ж покарання, якщо воно застосовується як основне. Нагадаємо, що як основне це покарання призначається на строк від двох до п'яти років.

Проте, відповідно до цих змін, таке покарання постає як додаткове, якщо його призначають на підставах, визначених у Законі України «Про очищення влади», може бути призначене строком на п'ять років. Тобто додаткове покарання є навіть більш суворим, ніж аналогічне основне покарання. Адже якщо під час призначення покарання у вигляді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю як основного суд має можливість визначити його строк від двох до п'яти років, то щодо цього ж додаткового покарання, коли його призначають на підставах, визначених у Законі України «Про очищення влади» від 16 вересня 2014 р. № 1682-VII, строк чітко визначено – п'ять років. Отже, зазначені зміни тільки посилили внутрішню колізійність положень загальної частини КК України, що стосуються призначення покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю. Крім того, законодавець не врахував і тих положень теорії кримінального права, що переконливо доводять невідповідність не тільки абсолютно визначених санкцій, а й абсолютно визначених строків покарання в санкціях, принципу індивідуалізації кримінальної відповідальності.

Певні застереження з позиції теоретичної обґрунтованості викликають зміни, внесені відповідно до Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо невідворотності покарання за окремі злочини проти основ національної безпеки, громадської безпеки та корупційні злочини» від 7 жовтня 2014 р. № 1689-VII [11]. Цим законом було внесено зміни до ст. 59 КК України щодо правил призначення покарання у виді конфіскації майна, а також санкцій окремих статей Особливої частини КК України, які доповнено покаранням у виді конфіскації майна. Так, відтепер конфіскацію майна могли застосовувати не тільки за тяжкі чи особливо тяжкі корисливі злочини, а й фактично за будь-які злочини проти основ національної безпеки чи громадської безпеки.

У теорії кримінального права ще в XVIII ст. Жан Поль Марат обґрунтував положення про те, що покарання лише тоді може бути ефективним засобом впливу на злочинця, коли його сутність буде відповідати природі злочину. Учений довів, що майнові покарання доцільно застосовувати лише за корисливі злочини [12, с. 49]. Адже покарання в такому разі позначається на статках власне винного, а отже, спонукає його відчувати ті страждання, яких він завдав потерпілому.

У КК України 2001 р. законодавець цілком логічно врахував ці положення теорії кримінального права. Саме тому в ч. 2 ст. 59 цього Закону було передбачено положення, згідно з яким конфіскація майна встановлюється лише за тяжкі й особливо тяжкі корисливі злочини. Водночас зазначені зміни руйнують теорію відповідності природи

покарання природі злочину. Адже конфіскацію майна відтепер можна застосовувати за злочини, що не мають корисливої спрямованості, тобто коли наявність корисливого мотиву не є конститутивною ознакою відповідного складу злочину.

Історія може повторюватися, що, з одного боку, не так уже й погано, адже в генезисі кримінального законодавства було чимало позитивного, що можна було б запозичити для чинного законодавства. Проте існували й такі моменти, коли норми законодавства важко було назвати правовими. Ідеться про часи, коли кримінальне законодавство використовували фактично для покарання. Не хотілося б, щоб повторювалася історія в цьому негативному аспекті.

Після змін КК України, унесених відповідно до Закону України від 7 жовтня 2014 р. № 1689-VII, усі санкції статей розділу I Особливої частини КК України «Злочини проти основ національної безпеки України», за винятком ст. 114–1 «Перешкоджання законній діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань», передбачають можливість застосування до винного додаткового покарання у виді конфіскації майна. Відповідно до цього, у зазначеній частині чинний КК України почав нагадувати КК 1922, 1927 рр., що передбачали в санкціях більшості статей так званих контрреволюційних злочинів додаткове покарання у виді конфіскації майна. Загальновідомим є те, що конфіскація майна як вид покарання хоч юридично й стосується лише засудженого, але фактично поширюється і на його сім'ю, особливо тоді, коли вона повністю перебувала на утриманні засудженого.

Науковці, які досліджували ефективність покарання, переконливо обґрунтовували висновок про те, що конфіскація майна не тільки істотно обтяжує ресоціалізацію засудженої особи, а й здебільшого позначається на сім'ї засудженого [13, с. 40, 43–44]. Щодо цього новий КК України 2001 р., що в першій редакції передбачав можливість застосування конфіскації майна лише за тяжкі чи особливо тяжкі корисливі злочини, відповідав тим гуманістичним європейським тенденціям відносно змісту покарань, які було сформульовано ще з часів французької революції. Проте зазначені зміни знову надають йому іншого забарвлення.

Злочини проти основ національної безпеки не передбачають корисливе спрямування, а під час їх учинення відсутній корисливий мотив. Проте навіть якщо й припустити такі випадки, то на доходи, отримані злочинним шляхом, винний за жодних умов не може набути права власності. При цьому порядок поводження з такими доходами докладно регламентує норма, передбачена в ст. 100 Кримінального процесуального кодексу (КПК) України, у якій визначено процедуру поводження з речовими доказами.

У цьому самому контексті не можна не згадати зміни до КК України, у межах яких до нього було додано положення про так звану спеціальну конфіскацію (Закон України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України стосовно виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України» від 18 квітня 2013 р. № 222-VII), і якими породжено колізію між нормами КПК України та КК України. Очевидно, що покарання у виді конфіскації майна, власне як вид покарання, може мати як каральний, так і виправно-попереджувальний ефект лише в тому разі, коли у винного відбирають те майно, яке перебувало в його власності, тобто було придбане на законних підставах. Тому помилковим вважаємо твердження про те, що наявність у санкціях статей злочинів проти основ національної безпеки покарання у виді конфіскації майна спрямоване на конфіскацію того майна, що було отримано злочинним шляхом.

Розкриті вище зміни до КК України дають підстави зробити висновок про те, що законодавець повинен повернутися до практики попередньої наукової експертизи законопроектів. Сучасна правотворча практика ставить під загрозу системність кримінального законодавства. Водночас абсолютно неприйнятною для кримінального законодавства, а тим більше правозастосовної практики, є перманентні зміни чинної редакції КК України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Основания уголовно-правового запрета (криминализация и декриминализация) / ответ. ред. : В. Н. Кудрявцев, А. М. Яковлев. – М. : Наука, 1982. – 303 с.
2. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо гуманізації відповідальності за правопорушення у сфері господарської діяльності [Електронний ресурс] : Закон України від 15 листоп. 2011 р. № 4025-VI // *Голос України*. – 2011. – № 239. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/4025-17>.
3. Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей : Закон України від 21 верес. 1999 р. № 1068-XIV // *Відомості Верховної Ради України*. – 1999. – № 48. – Ст. 405.
4. Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та процесуальних законів щодо додаткових заходів захисту безпеки громадян : Закон України від 16 січ. 2014 р. № 721-VII // *Відомості Верховної Ради України*. – 2014. – № 22. – Ст. 801.
5. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо припинення норм законів, схвалених 16 січня 2014 року :

Закон України від 23 лют. 2014 р. № 767-VII // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 17. – Ст. 593.

6. Про внесення змін до статті 297 Кримінального кодексу України щодо відповідальності за осквернення або руйнування пам'ятників, споруджених в пам'ять тих, хто боровся проти нацизму в роки Другої світової війни – радянських воїнів-визволителів, учасників партизанського руху, підпільників, жертв нацистських переслідувань, а також воїнів-інтернаціоналістів та миротворців : Закон України від 16 січ. 2014 р. № 728-VII // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 22. – Ст. 808.

7. Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо відповідальності за заперечення чи виправдання злочинів фашизму : Закон України від 16 січ. 2014 р. № 729-VII // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 22. – Ст. 809.

8. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо імплементації до національного законодавства положень статті 19 Конвенції ООН проти корупції : Закон України від 21 лют. 2014 р. № 746-VII // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 12. – Ст. 188.

9. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо захисту прав інвалідів : Закон України від 18 черв. 2014 р. № 1519-VII // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 32. – Ст. 1124.

10. Про очищення влади : Закон України від 16 верес. 2014 р. № 1682-VII // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 44. – Ст. 2041.

11. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо невідворотності покарання за окремі злочини проти основ національної безпеки, громадської безпеки та корупційні злочини : Закон України від 7 жовт. 2014 р. № 1689-VII // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 46. – Ст. 2046.

12. Марат Ж. П. План уголовного законодательства / Ж. П. Марат ; под ред. А. А. Герцензона ; [пер. с фр. Н. С. Лапшиной]. – М. : Изд-во иностр. лит., 1956. – 152 с.

13. Цветинович А. Л. Дополнительные наказания в советском уголовном праве / А. Л. Цветинович // Калининград : Изд-во Калининград. гос. ун-та, 1980. – 68 с.